

Нарис історії українського народу

Перед вами — тисячолітня історія українців від доісторичних часів і князівського періоду до доби новітнього українського відродження у XIX — на початку XX ст. Київська держава — процес утворення та занепаду Велич та спадок Галицько-Волинської держави Українські землі під владою Великого князівства Литовського та Польщі Феномен козацтва: Хмельниччина, смути 1660—1680 років, повстання Мазепи та останні гетьмани Ліквідації Гетьманщини Українське відродження

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

Нарис історії
українського
народу

КСД

МИХАЙЛО
ГРУШЕВСЬКИЙ

Нарис історії
українського
народу

ХАРКІВ
2021 КСД

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2021

ISBN 978-617-12-9033-4 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

Передмова, упорядкування та науково-довідковий апарат д-р іст. наук І. Б. Гирича

У підготовці видання брав участь В. Кавунник.

Передмова В. Кавунника

Дизайнер обкладинки *Анастасія Попова*

Грушевський М.

Г91 Нарис історії українського народу / Михайло Грушевський ; передм. І. Б. Гирича,
В. Кавунника. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2021. — 576 с.

ISBN 978-617-12-8878-2

Перед вами тисячолітня історія українців від доісторичних часів і князівського періоду до доби новітнього українського відродження у ХІХ — на початку ХХ ст.

Оригінальні трактування найважливіших історичних подій та характеристики видатних діячів національної історії — найбільш детальне та комплексне дослідження становлення та розвитку українського народу.

УДК 9

© Гирич І. Б., передмова та науково-довідковий апарат, 2021

© Depositphotos.com / Krivoruchko, digiselect, обкладинка, 2021

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2021

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2021

«Нарис історії українського народу» Михайла Грушевського як твір, що формував ментальність українця модерного часу

«Очерк истории украинского народа» — особлива праця у творчості Михайла Грушевського. Крім неї, лише в «Ілюстрованій історії України» науковець подав синтетичну тисячолітню історію України як суб'єкта історичного процесу, а не частини «русского народа», від давніх доісторичних часів і постання князівської держави до новітнього часу — початку ХХ століття. Михайло Грушевський дивився на «Нарис» як на концентрований образ багатотомної «Історії України-Руси», зреферований до розміру однієї книжки. Не випадково серед рекомендованої літератури наприкінці кожного розділу, у половині випадків зазначена лише «Історія України-Руси» того-таки автора. «Очерк истории украинского народа» ніби виконував функцію реклами для читача, якого цікавив повніший виклад історії України спеціального наукового характеру. «Історію України-Руси» Михайло Грушевський писав від 1898 до 1934 року й устиг довести лише до часів гетьманування Івана Виговського й Гадяцької угоди 1658 р. Науковець ніби відчував, що велику «Історію України-Руси» йому не вдасться закінчити ХХ століттям, тому у другому, третьому та четвертому виданнях «Очерка» намагався доповнювати фактаж саме за ХVІІІ—ХХ століття, залишаючи незмінним матеріал від найдавніших часів до середини ХVІІ ст¹. Авторіві йшлося про те, щоб історичну частину викладу допасувати до тогочасної політики, тому до книжки він додав розділ «Останні десятиріччя», який мав суто суспільно-політологічне, а не науково-історичне спрямування.

Для нас сьогодні цікаво те, що Михайло Грушевський в «Очерке» постає як історик нового часу українського життя. Він подає канву розвитку цієї історії, яку потім повторив в «Ілюстрованій історії

України», в енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», а головне — у передових статтях у журналі «Україна» та «За сто літ» у 1920-ті роки. Михайло Грушевський заклав канон української історії ХІХ ст., який згодом ліг в основу всіх пізніших курсів української історії, що їх написали з позицій української історичної схеми вітчизняні вчені спочатку на еміграції, а потім, після 1991 року, уже в незалежній Україні.

Однак між «Ілюстрованою історією...» та «Очерком» є різниця. Перша книжка була розрахована не на софістикованого читача з вищою освітою, а на сільського інтелігента-різночинця: учителя початкових шкіл, кооператора, священника, урешті багатого селянина, який полюбає читати. Натомість «Очерк» призначений передусім для міської інтелігенції, що закінчила гімназію, здобула університетську або інститутську освіту, тобто навчалася систематично в загальноросійській школі. Загалом ця історична праця спрямована була на міського жителя, і не лише в Україні Наддніпрянській, але й на жителя російських столиць Петербурга та Москви. Отже, не тільки на українців з походження, але й на росіян, прихильних до ідеї українського новочасного відродження, щоб таку симпатію в них ще більше зміцнити, посіяти зерна спротиву російській великодержавній пропаганді. Іншої інформації освічені росіяни не мали, бо від народження засвоювали шаблони імперського мислення, яке не визнавало українців осібним народом, вважаючи їх лише галуззю «триединого русского народа».

Для Галицької України — частини Австро-Угорщини ця книжка не мала такого значення через те, що вже від 1860-х років там зародилася сучасна версія трактування історичного питання й серед українського населення перед вела та диктувала політичну моду спочатку Народовська, а згодом Національно-демократична партія, яка здобувала щороку нових симпатиків, тоді як москвофільська течія швидко вигасала. У підавстрійській Україні на 1900 рік постала вже модерна українська нація зі зрозумілими широкому загалу завданнями — послідовно протистояти польській і російській національним ідеям. На Східній, підросійській Україні масового українця ще не було виплекано. Ішлося лише про окремі свідомі одиниці, які губилися в масах «тоже малоросів» — політичних росіян українського походження. Потрібно було кардинально міняти масову

свідомість наддніпрянця. Таким мобілізаційним чинником для постання української нації в Російській імперії мала стати й стала книжка М. Грушевського «Очерк истории украинского народа».

В українській науково-популярній літературі вона стоїть осібно. М. Грушевський першим спромігся на такий начерк української історії, у якому провів ідею історичного процесу, окремого від російського. Національно-культурне будівництво в підросійській Україні гальмували цензурні чинники, жандармсько-поліційні переслідування та й — нема чого кривити душею — слабка відпорна спроможність українця протистояти російсько-шовіністичним міфам, що формували духовну свідомість індивіда. Починався вже третій етап національно-визвольного руху², а українська еліта ще не спромоглася на формування для широкого загалу історико-політичної візії минулого українського народу, з якої мало випливати його окремішне майбутнє, а не перетворення на гумус для кількісного росту «історичних» націй.

Хоч українським рухом майже від початків його новітнього заснування керували історики: Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Михайло Максимович, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, — однак подати таку конденсовану візію ці видатні науковці не спромоглися. Пантелеймон Куліш зосередився передусім на питаннях приєднання України в XVII ст. до Московського царства, Микола Костомаров висвітлював окремі сторінки української історії, насамперед період гетьманування Богдана Хмельницького. Володимир Антонович так само описував окремі періоди української історії, зосередившись на часах Великого князівства Литовського та козацькій добі. Він залишив лише один загальний курс лекцій з історії української козащини, читаних підпільно для діячів Старої громади та українофілів, виданий пізніше в підавстрійській Буковині з назвою «Бесіди про часи козацькі» (1897). Михайло Драгоманов у працях був передусім політолог, його цікавило місце України в європейській сім'ї народів. Та й, крім початку «Пропащого часу», він про давню історію України не писав. Звісно, були відомі праці Миколи Маркевича та Дмитра Бантиша-Каменського про історію Малоросії, написані ще в середині XIX ст. Однак то були історії не самостійного народу, а відгалуження «єдиного русского народа». Натомість першою історією України від її початків став саме «Очерк» Михайла Грушевського.

І хоч це було вже й пізно для України тодішнього історичного часу, де багато визначало навіть десятиліття, однак поява згаданої праці стала справді подією епохальною. «Історія народу чеського в Чехії та Моравії» у 5-ти томах (1836—1876) Франтішека Палацького провістила початок чеського національного руху. Книжка Михайла Грушевського, хоч і в одному томі, вийшла першим виданням 1904-го, тобто за 68 років після вікопомної праці Франтішека Палацького, яка стала, так би мовити, каменярським твором світового слов'янофільства й ознаменувала початок культурної емансипації чехів від німців (австрійців). Цікава ще одна паралель. Перший том розвідки Франтішека Палацького вийшов не чеською, а німецькою мовою, бо так само призначений був для понімеченої чеської інтелігенції. Чеський переклад з'явився лише дванадцять років по тому, у часи «Весни народів» — 1848-го. Те, що українці одержали на третьому етапі свого відродження, чехи мали в першій добі власного визвольного руху.

Чеський рух почався науковими студіями мови та історії ще в останній чверті XVIII ст. Виходили вони німецькою мовою, а Чехія досі лишалася Богемією, так само як Україна — Малоросією. Однак у XIX ст. ситуація кардинально змінилася. Чехія стала вже визнаною Австрією політико-адміністративною одиницею, тоді як Україна перебувала в тілі Російської імперії «Малоросією», і саме такої назви хотіли російські видавці від книжки Михайла Грушевського. Проте він намагався добитися свого варіанта назви. Для цього довелося піти на компроміс: до російської революції 1905—1907 рр. можна було говорити — і то на свій страх і ризик — про український народ, а не Україну як політико-географічну одиницю. Після першої російської революції вже «Ілюстрована історія» Михайла Грушевського була названа не історією «українського народу», а «України».

Історичний час для нашої нації виявився спресованим, ущільненим, а тому дуже багатим на події. Більшість завдань український рух не встиг виконати до початку Першої світової війни (не постали українські школи, не були засновані українознавчі кафедри при університетах, не одержала прав громадянства в публічному житті українська мова, не виникла власна фінансова система в банківській сфері, тільки почав зростати кооперативний рух). Одночасно з появою знакових національно-будівничих книжок (історії свого народу, Біблії

українською мовою, тлумачних словників української мови, української енциклопедії) поставали й партії, що мали на меті зруйнувати Російську імперію як тюрму народів: Революційна українська партія, Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська радикально-демократична партія (УРДП), Товариство українських поступовців (ТУП). Для двох останніх Михайло Грушевський став одним зі спів організаторів.

Головним завданням для свідомих українців початку ХХ століття була потреба покінчити з малоросійською амбівалентністю, стати нарешті політично окремим європейським народом. Цього не можна було досягнути, не засвоївши свого історичного минулого, не сприйнявши себе як самостійний народ у минулому. Тоді сучасне ставало лінійним продовженням власного історичного часу. Геть із «рутенством» і «малоросійством», — писав у серії публіцистичних статей Михайло Грушевський у створеному ним «Літературно-науковому віснику»³. Однак покінчити з тими деструктивними міфами, які насаджувала російська суспільна думка в мізки української інтелігенції, було можна передусім через наукову продукцію — якою й став «Очерк истории украинского народа».

Професорові львівського університету йшлося в «Очерке», власне, не так про якісь історичні факти та нюанси — вони могли бути почерпнуті з інших книжок з історії. Виховним моментом для людної підросійської України були інтерпретаційні аспекти, оцінювання до подій минулого та історичних персонажів. І такі моменти цьому читачеві Михайло Грушевський подав в «Очерку». Для сьогоденного читача, який вивчав історію України за сучасними шкільними підручниками, може здатися, що учений мало що сказав нового. Тепер це загальні місця в трактуванні подій минулого. Однак ми маємо розуміти контекст тодішнього культурного життя освіченого українця: знання про історію України він отримував з підручників Миколи Устрялова, Дмитра Іловайського, а вершини знань брав із класичних праць російської історіографії — суцільних курсів держави Російської Миколи Карамзіна, Сергія Соловйова, Василя Ключевського. Інший погляд, так би мовити альтернативну історію, він не призвичаївся сприймати нормально. Теза про «триединый русский народ» була священною короною історії як науки та суспільних знань

у Російській імперії і її частині Україні — і в Росії як самодержавно-чорносотенній, так і ліберально-демократичній.

Українська інтелігенція була інтегральною частиною загальноросійської інтелігенції й належала до російських партій «реакційних», або «поступових». Вона сприймала російську національну ідею як рідну й питому. Вона співчувала прагненням імперської еліти розширити кордон Росії на сході та заході, прагнула панування російської культури та її художньої літератури по всьому обширу імперії та за її межами, пишалася належністю до російської світової цивілізації. Нові завоювання «білого» царя вона сприймала як позитивне завдання і для свого гнобленого народу. Узагалі українська інтелігенція національного пригноблення, за рідкісними винятками, зовсім не відчувала, принаймні сприймала його як неминучий процес розвитку людської спільноти, коли дрібні народи й культури перетоплюються в одну або кілька наднаціональних світових культур.

Звісно, йдеться тут не про всю національну інтелігенцію, а лише про її переважний загаль, що не усвідомлював загрози, на відміну від тої-таки чеської інтелігенції, яка відчула весь жах німецького визиску в Чехії. Жаху, бо нація наближалася до загибелі через асиміляцію. Усвідомлення цієї небезпеки спричинилося до самообілізації чехів та організованій відсічі німецькокультурній панівній нації. А ця культура мала не менше, коли не більше, цивілізаційних принад за російську. Така сама сила опору асиміляції рухала фінів, естонців, латишів і литовців. Однак лідери національного руху там спиралися на загально освічене національне суспільство й достатньо розвинутий третій клас. Натомість в Україні ініціативу доводилося брати на себе не буржуазії, а окремим представниками інтелігенції, які наважувалися кинути виклик імперському монстрові. Готові були не за страх, а за совість обстоювати український національний інтерес. Михайло Грушевський був серед лідерів цього процесу «відросійщення» української України.

Історики йшлося про пролом у суцільному моноліті негативу російської суспільної думки щодо ідеї самостійності українського народу. Звісно, проламати мур упередженості великодержавників а-ля Василь Шульгін чи Тимофій Флоринський годі було й сподіватися, але в лавах поступовців можна було відшукати як не союзників, то принаймні прихильників українських змагань за національну свободу. Російська інтелігенція звертала увагу на думку своїх науковців, а отже,

російські поступовці не мали виступати проти національних аспірацій українців.

Тому написання й друк «Очерка» були пов'язані в Михайла Грушевського з тісними контактами та перемовинами з низкою видатних російських учених — академіків і професорів провідних столичних університетів. Серед них визначний соціолог Максим Ковалевський, один з ініціаторів запрошення львівського професора для читання лекцій у Вільному російському університеті в Парижі 1903 р.; видатний методист історії, академік Петербурзької академії наук Олександр Лаппо-Данилевський; лінгвіст і знавець давньоруської мови, академік Олексій Шахматов; професор європейської всесвітньої історії Микола Кареев. З ними в Михайла Грушевського склалися дружні відносини, і не в останню чергу саме їм він зобов'язаний здобуттям Уваровської премії російської Академії наук за «Очерк истории украинского народа».

Наш видатний історик давав до рук освіченої публіки зброю для культурного протистояння російській версії історії простору східного слов'янства. І це, може, найкраще розуміла охоронна система Російської імперії: жандарми, поліція, цензура. Лідер української петербурзької громади Олександр Лотоцький — один із добрих геніїв, що допомагав з'явитися книжці на світ, звертав увагу Михайла Грушевського на те, що його робота лише останньої миті подолала цензурне сито, бо для функціонерів імперії головна небезпека — «тенденція автора, що виставляє Україну як самостійну і окрему національність, з самостійним історичним і культурним життям»⁴.

Варто підкреслити, що Михайлові Грушевському йшлося саме про таке трактування української історії, а воно було в ті часи не панівним в українській суспільній думці. Наприклад, 1905 р. у Петербурзі — паралельно з підготовленням до друку «Очерка» — вийшов двотомник статей Олександри Єфименко з української історії «Южная Русь». Уже 1906-го, за два роки після першого видання «Очерка», з'явилася книжка тієї-таки авторки «История украинского народа». Згадана книжка витримана була в ідеологічно ближчих до Михайла Грушевського тонах. Безсумнівно, і в назві, і в підходах відчутний вплив його «Очерка». Натомість попередня робота Олександри Єфименко «Южная Русь» написана з позицій малоросійського федералізму, де Україна подана як частина російської історії.

Дослідниця здобула спеціальну премію історичного журналу «Киевская старина», і за ці кошти надрукувала «Южную Русь». Ця праця Олександри Яківни стала рупором суспільно-політичної позиції київської Старої громади та її керівництва — лідера поміркованих киян Володимира Науменка. Володимир Науменко та його однодумці вбачали виходом для України орієнтацію на російських поступовців, інтелігенцію та професуру, що перебувала в лавах кадетської партії. Вони сподівалися, що національно-демократичний парламентський рух на чолі з Павлом Мілюковим у пориві вдячності українцям — борцям із царським режимом — надасть необхідні свободи українському рухові. А тому українцям треба шукати прихильності ліберальних росіян, а не формувати спільний український фронт у протистоянні з російськими політиками поступового табору. Звісно, таке капітулянтство було не до душі Михайлові Грушевському, який закликав спиратися на власні сили й не сподіватися на подачки з панського столу російської політики. Історик сприймав становище лібералів-киян як виклик новочасному українському руху, що визначився з позицією — не догоджати російському великодержавному імперіалізму, а витримувати та популяризувати українську лінію на культурну окремішність від Росії.

Більшість учасників петербурзької української громади поділяли намір Гната Житецького та Олександра Русова видати колективну монографію, укладену з праць низки істориків, серед яких передбачена була й стаття Михайла Грушевського. Спрямування редакційної Гнатом Житецьким книжки про історію й культуру України планували як утравістичне. Одні автори дотримувалися традиційного малоросійства, інші — новітнього українства. Михайло Грушевський відклав запрошення до участі в цьому збірникові статей. І збірник так і не вийшов друком. Згодом ліберально-демократична Росія познайомилася з українськими політичними постулатами завдяки особам, які йшли у фарватері думок Михайла Грушевського: Олександр Лотоцький і Петро Стебницький написали розвідку «Украинский вопрос» (1914) з позицій схеми української історії голови НТШ.

Отже, не перебільшуючи, можемо сказати, що «Очерк истории украинского народа» був тією книжкою, яка заклала спільну стратегію й тактику українського руху щодо ставлення до російської

держави. Це була не тільки наукова, а й суспільно-політична праця. Не випадково останній її розділ «Украинство в России, его запросы и нужды» друкували ще й окремо в російськомовних суспільно-політичних виданнях⁵.

І не випадково, що «Очерк истории украинского народа» вийшов в один рік зі знаменитою статтею Михайла Грушевського, яка започаткувала для науковців нову українську схему історії України — «Звичайна схема “русскої” історії і справа раціонального укладу історії східного слов’янства» у збірнику «Статті по славяноведенью» Володимира Ламанського (1904 р.)⁶. Стаття визначала принцип підходу до української схеми історії, а в «Очерке» ця схема була вже застосована в написанні історії України. Згадану статтю розлого цитували або зміст її переказували, коли йшлося про нове бачення історії України.

Фактично «Очерк истории украинского народа» Михайло Грушевський написав з державних позицій минулого української нації. По-перше, у цій книжці визнаний і стверджений окремий від російського український історичний процес, по-друге, у ній закладені українські державницькі міфи⁷ або легенди, які сьогодні становлять класику національної історіософської думки і на яких тепер ґрунтується спільне уявлення жителів усіх куточків України про своє минуле. Так, не може, наприклад, Карл Маннергейм бути для одних фінів героєм, а для других — ворогом, або Ференц Ракоці не може стати героєм лише частини угорців на підставі того, що це був османський володар, а не прихильник держави Габсбургів. Так само й Михайло Грушевський, прагнучи об’єднати націю, мусив дбати, щоб героєм української історії для всіх українців був не Петро I, а Іван Мазепа і Полтавська битва була не радісною, а трагічною подією. Цій меті вибудовування канону героїв і ворогів мав слугувати його «Очерк истории украинского народа». Книжка Михайла Грушевського не могла, та й не мала одномоментно розв’язати всі проблеми національної самосвідомості й ментальності українця. Це був лише початок тривалої праці з російськокультурними українцями, праці, яка не закінчена й дотепер через тяжку колоніальну спадщину нашої нації.

«Очерк» для широкого загалу російськомовного споживача історичного наративу став революційною книжкою. Мало хто з тогочасних читачів був знайомий з першими томами «Історії

України-Руси» або із суспільно-політичними творами Михайла Грушевського в «Літературно-науковому віснику», бо взагалі мало було читачів українською. А тому й думка про те, що великоруська культура як рецепцію засвоїла давньокиївську культуру княжої доби, здавалася неймовірною, ба навіть богохульною, таким стереотипним стало переконання про династичну історію Київської Русі та її автоматичне пришивання до історії Московського царства. Рюриковичі, попри норманське походження, були «споконвічні» росіяни, а нові правителі Гедиміновичі — чужі литовці. Михайло Грушевський запропонував нову систему історичних координат, яку не в змозі були опанувати всі ті, хто вважав себе «малоросом».

Історик в «Очерке» дав широкому загалові нову національну назву українців, замінивши зужиті тривалим сервілізмом слова «Малоросія» й «малоросіяни». Ця нова назва відразу надавала читачеві нові вектори сприймання себе в суспільному та історичному просторі. Визначення «малорос» прив'язувало українців до постійного перебування в «песьому обов'язку супроти Москви»⁸. Нова назва кликала до майбутнього української нації як осібного суспільного організму, не прив'язаного вічною пуповиною до євразійської цивілізації росіян. Іншою ставала й політична мапа українського етносу. Унаочнювався національний кордон «від Сяну до Дону» замість нав'язаного тривалим промиванням мізків кордону «від Карпат і до Камчатки». Новою була й ідея галицько-наддніпрянської соборності замість великоросійсько-малоросійської спільноти. Михайло Грушевський витворював в умах російськокультурного читача інше ставлення до Києва — не як до третьої столиці імперії Романових, а як до столиці майбутньої української держави.

В «Очерке» Михайло Грушевський дотримувався антинорманської теорії, заперечуючи загальновизнане в російській історіографічній традиції виведення початків державності від скандинавських варягів. Натомість наш історик утверджував автохтонність старокиївської, власне, протоукраїнської державності. Навіщо це було йому потрібно? Складно не помітити, що поставала перед ним ідея нової української державності, яку підтримує ідея про ранньоукраїнську державу IX століття. Михайло Грушевський відмовляється від традиційного терміна старокиївської держави «Київська Русь» на користь терміна «Київська держава», або «Україна-Русь». Цікаво, що державницька

українська історіографія приписує цей термін Дмитрові Дорошенку, тоді як уперше для широкого загалу читачів його вжив ніби «народник» Михайло Грушевський. І саме в «Очерке».

Пересічний споживач офіційної історії в Російській імперії з перших класів гімназії призвичаювався на все життя до думки, що державна влада київських князів транслиувалася після її занепаду в XIII ст. на владимирських, а згодом московських князів. Михайло Грушевський — за канонами української історіографії від часів свого учителя Володимира Антоновича — говорить про транлювання державної влади київських князів до Галицько-Волинської держави та її майбутніх королів Данилової династії. Автор демонстрував передавання державної влади від часів княжих до нового часу в межах української етнічної території. А тому, не заперечуючи впливу київського державного права на Москву — чужу етнічно державність, він утверджував думку, що спадкоємців її передусім треба шукати в Україні й ними були галицькі князі. Отже, ідея української соборності XIX — початку XX ст. була підтверджена історичною традицією сімсотрічної давнини.

Михайло Грушевський формує думку пересічного російськомовного інтелігента-українця або й росіянина щодо генези переходу державної влади від станово-феодалного суспільства землевласників-аристократів і шляхти до козацького стану. До Михайла Грушевського козаччину російська історіографія подавала передусім як військову силу, що прагнула, відвоювавши Україну від Польщі, відразу передати її до рук московського царя та російського дворянства. Голова НТШ подає козацтво як нову державницьку силу, яка приходить в Україну до влади після відходу старої еліти, її переходу на службу Речі Посполитій, тобто польській державності. Сьогодні багато істориків ставлять Михайлові Грушевському це на карб, стверджуючи, що стара еліта зберігала «руську» ідентичність, а Річ Посполита була державою не лише польською, а водночас і литовською, білоруською та українською⁹. Проте все-таки думка львівського професора видається нам більш продуктивною, бо українська шляхта в XVII ст. будувала в культурному плані польську державу і, стаючи польською культурно та католицькою віросповідно, відмовилася від провідних ролей для православної людності; переставала підтримувати братства, староукраїнську літературу, церковно-релігійне життя, а отже,

і національний живопис та архітектуру. Її функцію перебирає на себе козацька старшина. Вона стає державотворчим класом.

По-справжньому революційним був виклад Михайла Грушевського про козацький період нашої історії. І в цьому сегменті відмінних від російських інтерпретацій минулого було куди більше для свідомісного росіянина, бо стосувалися вони російсько-українських взаємин, які набували наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. дражливих форм. Підданих російської держави російські підручники з історії привчали до думки про возз'єднання колись спільної князівської давньоруської держави під скипетром московського царя. А український історик незвично писав про постання внаслідок Хмельниччини автономної української (козацької) держави. І в цьому Михайло Грушевський просував для сприйняття нову ідею, що держави на східнослов'янському просторі бувають двох видів — класичні монархічно-абсолютистські, як Московщина (Росія) та Туреччина (Османська імперія), або шляхетсько-монархічні, як Польща (Річ Посполита), чи напівсуверенні з автономістсько-федералістичною залежністю від перших. Однак ці утворення варто вважати теж державами. І такою автономною державою було Військо Запорозьке з гетьманом на чолі. Фактично Михайло Грушевський уже сто років тому висловив думку про полівасалітетне становище буферних держав зони між Європою та Азією, зараховуючи до них Молдавське володарство, Трансильванію й Семигород та українську козацьку державу. Це переконання було частиною суспільствознавчої історіософії науковця, для якого федералізм — це не бездержавність, а щабель до здобуття з часом повної державної незалежності. І цю думку він прищеплює «Очерком» читачеві.

Михайло Грушевський в «Очерке» пише, що Переяславська угода 1654 р. України з Московією — це помилка Богдана Хмельницького, а не славний, століттями сподіваний апофеоз нібито віковичних прагнень українського народу під царя «восточного православного». Тимчасова угода по ста роках тривалої боротьби за збереження козацької автономії стала фактом ніби одвічних прагнень українців розчинитися в загальноросійському морі. Насправді козацька еліта свідомо цю державу будувала й ставилася до неї як до священної цінності, хоч і викристалізувалася вона надто пізно й знеацька під впливом обставин. Михайло Грушевський писав: «Ідея автономної

української держави, замкненої української території тільки починала формуватися в головах українських лідерів, але фактично вже кілька років Б. Хмельницький був головою держави, що обіймала східноукраїнські землі та жила цілком самостійним життям»¹⁰.

Російська історична думка та пропаганда втовкмачувала в голови пересічних мешканців імперії думку про Богдана Хмельницького як вірного данника московського царя, як людину, що лиш про те й думала, щоб віддати відвойовану українську територію під владу Олексія Михайловича. А Михайло Грушевський показав його більшим «мазепинцем», ніж Іван Мазепа та інші «гетьмани-зрадники». Росіян та українців російська офіційна історіографія привчала до думки, що існували добрі та мудрі московські царі, який несли добробут і лад українцям у XVII—XVIII ст., але цьому ладові противилися й заважали зловорожі гетьмани та козацька старшина, що думали тільки про власні матеріальні інтереси. Натомість Михайло Грушевський уперше для широкого читацького загалу ствердив, що не українці зраджували Москву в особі гетьманів, а навпаки, Москва постійно зраджувала Україну, чий військові володарі послідовно захищали автономні державні українські права.

Першим зрадженням Москвою був Богдан Хмельницький, він розчарувався в союзі з Московією й хотів свою помилку виправити союзами з Туреччиною, Трансильванією та особливо Швецією. Саме Богдан Хмельницький розробив і залишив у спадщину шведський вектор козацької політики, який Іван Мазепа не знайшов уперше, а лише вірно йшов у фарватері свого попередника. Союз Богдана Хмельницького зі шведським королем Карлом X Густавом 1655 р., згідно з Михайлом Грушевським, укладений «для досягнення повної політичної незалежності, самостійності української держави»¹¹. Богдан Хмельницький — пояснював історик спантеличеному вірникові московських мантр про доброго малороса — зовсім не був єдиним правильним, з погляду російської історіографії, гетьманом. Він уже 1655 р. відмовився від Переяслава й зробив ставку на остаточний розрив із Москвою, але раптово помер.

Незвичним для традиційного сприйняття української історії було й трактування Гадяцької угоди 1658 р. Її значення Михайло Грушевський в «Очерке» ставить вище за важливість Переяславської угоди. Гадяцький трактат в «Очерке» — це чіткіше вираження ідеї

автономної держави. Тут постає розуміння козацькою елітою всієї етнічної території України та ідея організованих конституційних виборів. Гетьмана в ній розглядали не просто як володаря війська, але як очільника всього народу.

Якщо російська історична традиція запевняла про зрадливість усіх українських гетьманів, крім Богдана Хмельницького, то Михайло Грушевський в «Очерке» змальовує зовсім протилежну картину. Наступники великого гетьмана, лідера козацької держави, були вірні послідовники й продовжувачі його політики. Під пером історика найвищих оцінок здобуває зогиджений московською пропагандою гетьман Іван Виговський. А про «сонце руїни» Петра Дорошенка Михайло Грушевський так пише у згадуваній праці: «П. Дорошенко — останній сподвижник Хмельницького, останній представник гуртка автономістів, що виплекали ідею самостійної української держави»¹².

Михайло Грушевський, для якого народ — це «альфа та омега» історичного процесу, несподівано співчутливо оцінює козацьку старшину, шкодує, що народ не оцінив по заслугі її державницьких замірів, хоча читач традиційної офіційної лектури з історії в Російській імперії звик сприймати гетьманів і старшину лише як користолюбців та егоїстів, що станові інтереси ставили вище за інтереси народного загалу.

Цікаво виписаний у Михайла Грушевського й образ Івана Мазепи. Він не підпав безкритичній агіографії, властивій українській історіографії пізнішого часу. Івана Мазепу Михайло Грушевський сприймав куди менш позитивно, ніж Богдана Хмельницького, через його проросійську політику й нехтування інтересами широких народних мас. Для Михайла Грушевського в «Очерке», та й зрештою в інших статтях, присвячених цьому гетьманові¹³, Іван Мазепа — лише продовжувач справи Богдана Хмельницького та інших попередників. Більше співчуття й позитивних оцінок в історика заслуговують Іван Виговський і Петро Дорошенко. Перехід Івана Мазепи на бік шведів для Михайла Грушевського — «це була тільки одна з дуже численних спроб українських автономістів знайти оперття в якій-небудь зовнішній силі, щоб звільнитися від пут московського централізму». Історик був переконаний, що гетьман сперся на Карла XII лише тому, що цей шлях проторував та обґрунтував за пів століття до нього Богдан Хмельницький¹⁴. Іван Мазепа зовсім не готувався до повстання проти

Петра I, його захопила ситуація зненацька, і він змушений був виступити проти Москви, бо іншої альтернативи не мав.

В «Очерке» Михайло Грушевський зовсім «змазав» нібито позитивне значення Полтавської битви 1709 р. для України, хоч на цій перемозі виховували патріотів Московської імперії, вербували манкуртів з українського табору. Це була славна перемога російської зброї над найсильнішою армією Європи, якою пишався кожен пересічний росіянин. Однак для українця — це був початок кінця Козацької держави. Колосальний деструктивний вплив мала й знаменита поема «Полтава» Олександра Пушкіна. Михайло Грушевський чотири роки по тому включився в ідеологічну боротьбу з Росією навколо Полтави, коли підготував спеціальний том «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка», залучивши до нього статті Альфреда Єнсена, Степана Томашівського, Олександра Грушевського, і сам написав докладну та блискучу концептуальну статтю про шведсько-український союз 1708 р.¹⁵. В «Очерке» негативне ставлення автора до Полтавської битви недвозначно підкреслене в списку літератури до розділу «Катастрофа 1708—1709 років».

У розділах про розвиток культури в XVII—XVIII ст. Михайло Грушевський теж доходить дещо несподіваного для нефахового читача висновку, що освіта в Україні під впливом Росії помітно занепала в цей час. Якщо до гетьманування Івана Мазепи українських вчених запрошували викладати в російських школах і передусім столичних академіях, то під кінець Гетьманщини ситуація міняється на протилежну: в Україну виписують російських учителів, які навчають українців правильної вимови й поправної російської літературної мови.

По-новому в «Очерке» подано історію України Нового часу — XIX століття; Михайло Грушевський вбачав складниками історії національно-визвольного руху науково-культурний рух, літературу, театр і мистецький розвиток. Історика не цікавила економіка. У його викладі в останніх розділах книжки ми не побачимо господарських екскурсів, економічних матеріалів. Він не звертає уваги на видобуток, наприклад, вугілля на Донбасі або виплавляння сталі, фінансові обороти бірж в українських містах. Зрештою, він не приділяє уваги російській культурі в Україні Наддніпрянській чи польській в Україні Наддністрянській. І не в тому питання, що ці моменти життя випали

з поля його зору. Просто економіка була переважно в руках російської та польської буржуазії, а господарський розвиток мав стосунок до загальноросійського чи польського суспільно-політичного життя. Українським в Україні життя робила національна інтелігенція, яка ставала на рейки побудови окремішнього культурно-політичного суспільства. Якщо цього не було, воно автоматично перетворювалося на надбання імперських культур. А тому важливим для свідомого українця мала бути, скажімо, написана українська книжка, її зміст та автор, а не товарообіг одеського торгового порту чи пуди виплавленого в Лисичанську чавуну. До економіки увага буде звернута тоді, як виросте та національна інтелігенція, як її постулати стануть політичними вимогами широкого загалу людності, зокрема підприємців та банкірів.

І тому, на відміну від советських та навіть сучасних українських підручників (а «Очерк истории украинского народа» можна вважати таким своєрідним підручником), у яких культуру викладено в останніх розділах, Михайло Грушевський оповідь починав не з економічного базису суспільства — промисловості та сільського господарства, а з політичних умов життя у зв'язку зі становищем гнобленої української нації та станом її культурного розвитку. Бо саме культура зробить українську націю вільною, якщо вона зуміє витіснити з України імперські культурні форми метропольних націй. В Україні до цього на 1914 рік справа не дійшла. І на це Михайло Грушевський звертає увагу в останньому розділі згаданої книжки.

Михайло Грушевський наголошує на кількості національних шкіл у Гетьманщині наприкінці XVIII ст. І оповідь про Новий час української історії починає з появи «Енеїди» Івана Котляревського (1798). Далі наводить дати та прізвища упорядників перших фольклорних збірників, згадує російсько-український словник Олексія Павловського й першу наукову книжку Михайла Максимовича «Малоросійські пісні...» (1827). Цей національний рух, його першу фазу історик паралелізує з відповідними гуртками при галицьких митрополитах і священниках у Західній Україні (гуртки Антіна Могильницького, Андрія Бачинського, митрополита Левицького та ін.). Початок сучасного українського руху він природно пов'язує з творчістю та діяльністю Тараса Шевченка, зупиняючись окремо на Кирило-Мефодіївському товаристві, діячі якого вперше спробували

сформулювати українську національну ідею. Говорячи про федеративні плани братчиків, Михайло Грушевський наголошує, що Україну в слов'янофільстві Миколи Костомарова, Пантелеймона Куліша, Тараса Шевченка розглядали як рівноправну з іншими народами у федеративній державі. А цю федеративну державу історик трактує як «об'єднання самостійних національних держав», у якому кожна народність мала «складати особливу річ посполиту» (республіку)¹⁶. Отже, і в цьому випадку Михайло Грушевський висловлював свій ідеал сучасного йому державного устрою. Федеративна Україна для нього — це держава, але об'єднана в наддержавне утворення, яке не втручається у внутрішні справи держав-засновниць цього наддержавного організму. Отже, федерація для Михайла Грушевського — це ніби своєрідний Європейський Союз із рівноправних національних держав. Такі погляди майбутнього голови Центральної Ради були поєднанням федералістичних і державницьких ідей. І, думаю, лише тому, що не доводилося сподіватись, що українці самі звільняться від державної залежності від Росії, він був федералістом. Зрештою федералістом умовним, добре поінформованим. Лише спільними зусиллями всіх народів Російської імперії Михайло Грушевський сподівався досягнути самостійності України.

Далі в «Очерке» він акцентує на діяльності журналу «Основа» та Петербурзької громади на межі 1850—1860-х років і початок українофільського руху в Україні, де Київ стає центром громадівського життя, духовною столицею не лише Наддніпрянщини, а й Західної України.

Михайло Грушевський в описі українського життя виходить за межі Російської імперії. Якщо росіян, істориків і суспільну думку, цікавили передусім галицькі москвофіли, то Михайло Грушевський педалює на важливості діяльності народовців, які вийшли на кін національного життя Галицької України після «Руської трійці» Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького й «Весни народів» 1848 р. Власне, саме народовці залучили разом із громадівцями Володимиром Антоновичем і Олександром Кониським нашого історика до Львова. Ця частина тогочасної історії була для Михайла Грушевського вже історією його власного життя. Він уже сам творив історію, коли очолив

1897 р. Наукове товариство ім. Т. Шевченка, а 1900 р. став спів творцем Національно-демократичної партії галицьких українців.

Михайло Грушевський багато місця приділяє саме Західній Україні, бо майбутнє загальноукраїнського руху вирішувалося до 1905 р. (Першої російської революції) саме в Галичині. Вона стала лабораторією всеукраїнської культурної акції. Через репресії на підросійській Україні формування літературної мови, відкриття суспільно-політичних часописів і видавництв, формулювання політичних ідей національного руху можливе було лише в південно-західній Україні. І це в «Очерку» зауважує Михайло Грушевський.

Тридцятий розділ книжки — «Сучасний стан українства в Австро-Угорщині» автор присвятив актуальним на той час питанням українського національно-визвольного руху від середини ХІХ — до початку ХХ ст. Пишучи про безрадісне становище українського селянства — основної верстви українців Галичини, історик і політик показує, як мало може українець змінити непевний національний стан через брак економічних важелів у своїх руках. Земля та підприємства переважно належали представникам панівних націй, а українське безземельне селянство далі бідувало й виїжджало за кордон у пошуках кращої долі.

Проте Михайло Грушевський у цьому розділі змальовує кроки, які мають привести до підняття українського життя на вищий рівень. Нації бракує своєї інтелігенції — ферменту інтелектуальних змін у суспільстві. Її замало проти польської посілості в краї. Бо ж 1) у Галичині бракувало українських шкіл. Більша частина селянства неписьменна. Середня освіта так само перебувала в польських руках: на 25 польських припадало лише чотири державні українські гімназії. Прорив зробили різні добровільні організації, зокрема «Просвіта»; 2) не було власної вищої освіти. Сам Михайло Грушевський найактивніше боровся за український університет у Львові, проте цього досягнути українському рухові до початку Першої світової війни так і не вдалося; 3) зроблено чималий поступ у підготовці та друці українських книжок і національної художньої літератури (для чого слугував «Літературно-науковий вісник», що його заснував історик). Львівський професор називає «Українсько-руську видавничу спілку» локомотивом книговидання, а вона діяла під орудою саме Михайла

Грушевського; 4) у Галичині виникла загальноукраїнська наука, осередком якої стало НТШ на чолі з тим самим Михайлом Грушевським. НТШ спромоглося за десять років видати кілька сотень наукових видань і показати світові, що українська наука можлива й вона діє; 5) українцям бракує розвою національного мистецтва. Тому саме Михайло Грушевський починає дбати про виставки українського ужиткового мистецтва у Львові й засновує «Товариство прихильників української літератури, науки і штуки», яке фінансує та підтримує письменників, науковців і художників. Українцям Галичини бракує матеріальних коштів на влаштування постійного національного театру; 6) Михайло Грушевський зауважує на економіко-політичну потребу розвивати національну кооперацію як ту силу, що зможе протистояти економічно потужнішому польському рухові в Галичині.

Якщо за політичної свободи в Австро-Угорщині головною перепорою для українського руху є брак коштів, то для українців у Росії, про що історик пише у тридцять першому розділі «Сучасний стан українства в Росії», бракує як коштів, так і політичної свободи. А отже, попри вищий відсоток українців, національно-визвольний рух тут має набагато більше проблем, ніж у Галичині. Михайло Грушевський для руху підросійських українців наводить такі негативні моменти: 1) процес русифікації інтелігенції набрав більшого розвитку, ніж полонізація української інтелігенції в Галичині; 2) завадою на шляху розвитку модерної національної культури стали поліційні заборони, які уможливають розвиток лише культури «для хатнього вжитку», а не європейського зразка; 3) найбільшою перешкодою у Східній Україні в національному питанні був тотальний наступ російського уряду на українську мову як цивілізаційне знаряддя нації. Причому не лише письмової, але навіть усного мовлення. Послідовна й сувора цензура щодо українських видань майже спинила розвій національного руху; 4) найбільше гальмо — це брак національної освіти та української школи на Наддніпрянщині. Російська школа на Наддніпрянщині — одна з причин неписьменності українського селянства, яке не розуміє російської мови як чужої.

У кінцевому тридцять другому розділі «Останні десятиліття» (написаний він уже для останніх видань книжки) Михайло Грушевський подає досягнення національно-визвольного руху та його завдання на майбутнє. Він згадує: 1) брак наукового центру на

підросійській Україні й потребу розвитку наукових досліджень з українознавства. Такі дослідження проводило закрите Емським указом Південно-Західне відділення Російського географічного товариства в Києві. З 1892 р. «некоронованою» українською Академією наук стало Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Михайло Грушевський в «Очерке» підкреслює той момент, що інтелектуали з підросійської України ставали ідеологами українського руху в підавстрійській Україні, згадавши впливи Пантелеймона Куліша та Михайла Драгоманова (однак чомусь обійдено увагою впливи Олександра Кониського й Володимира Антоновича на галичан). Михайло Грушевський підкреслює, що НТШ узяло на себе функцію певної лабораторії загальнополітичного, а не лише культурного руху; зауважує, що саме воно стало національним не лише за мовою, а й за духом своєї діяльності. Освітній рух у Галичині відбувався в міжреволюційний період навколо спроби заснування приватного середнього шкільництва в Західній Україні. Історик зазначає, що коли на межі століть Галичина вела перед у всіх питаннях культурно-національного розвитку, то після революції 1905 р. поволі центр ваги українського питання переноситься із Західної у Велику Україну.

Михайло Грушевський тонко й мудро відчув, що лише культурно-політична праця на ґрунті ментальної перебудови українських суспільств в імперіях Романових і Габсбургів може привести до перемоги українського руху. Історик намагався індоктринувати ще домодерне суспільство новітніми національними гаслами, надихнути, запалити ними як інтелігенцію, так і народні маси. Цій ідеї мала служити і його видатна й незабутня з погляду суспільного значення праця — «Нарис історії українського народу». Пропонуємо її сучасному читачеві. Вона й сьогодні не втратила актуальності.

Ігор Гирич, історик

До історії «Нарису історії українського народу» Михайла Грушевського

Для Михайла Грушевського написання суцільної історії України стало головним завданням наукової діяльності. Утілювати цю ідею професор почав із курсу лекцій з історії України, які читав на кафедрі всесвітньої історії зі спеціальним оглядом історії Східної Європи Львівського університету протягом 1894—1901 років, а з 1897-го історик почав готувати перші томи «Історії України-Руси».

Поступово дослідження, присвячені історії українських земель, стали популярні в Західній Європі, тому в лютому 1903 року Михайла Грушевського запросили прочитати курс лекцій у Вищій школі суспільних наук у Парижі. Успішність цих лекцій засвідчувала перспектива видати курс французькою, а перший том «Історії України-Руси» німецькою мовами.

Водночас пріоритетним завданням науковця було поширення своїх праць саме в Російській імперії. Тому протягом літа 1903 року Михайло Грушевський закінчив курс української історії російською мовою з назвою «Очерк истории украинского народа». Ця праця передбачала характеристику географічних, господарських, культурних, етнографічних, суспільних, правових і політичних особливостей, що вплинули на формування основних рис українського народу. Здавалося, проблем із виданням книжки не має бути, бо ж схема історії східнослов'янських народностей Михайла Грушевського була вже відома зі сторінок петербурзького академічного журналу «Статьи по славяноведению», а деякі розділи цієї книжки, присвячені українському козацтву, публікували протягом липня — вересня 1904 року в іншому російському журналі «Вестник и библиотека самообразования».

Проте кілька видавництв відмовлялися друкувати книжку Михайла Грушевського, у якій українців автор не розглядав як частину російського народу, а Русь не переходила в Московське князівство. Паралельно в Російській імперії з'являється альтернативний проєкт

«История Малороссии», до роботи в якому запрошено було й Михайла Грушевського. Перший розділ цього проєкту починався з розділу «Южная Русь до XIV столетия», що дуже контрастувало з концепцією українського вченого. Утім, «История Малороссии» ніколи не була видана.

Зрештою, Михайло Грушевський звернувся до «Общественной пользы» в Петербурзі, де друкували черговий наклад «Первой учебной книги церковно-славянського языка» за редакцією Сергія Грушевського — батька історика. Авторський гонорар із реалізації численних перевидань був основним джерелом доходів родини Грушевських. Отримавши рукопис, директор видавництва за дорученням автора переглянув текст із цензурного погляду й викреслив деякі небезпечні місця. Утім, це не гарантувало, що цензура не заборонить книжки загалом. Згадувати слово «Україна», не кажучи про тенденцію науковця виставляти українців як самостійну й окрему національність із власним історичним та культурним життям, було небезпечно. Видавництво запропонувало авторові видати тільки 500 примірників, і якби цензура не дала дозвіл на продаж, то рахунок Михайлові Грушевському не виставили б. Однак історик вирішив за власний кошт замовити одразу 2000 примірників.

У цензурному комітеті у вересні 1904 року «Очерк»¹⁷ пройшов «на волоску». Дозвіл від цензури книжка отримала завдяки політиці Петра Святополка-Мирського, новопризначеного міністра внутрішніх справ Російської імперії, серед першочергових заходів якого було послаблення державної цензури для періодичних видань, і «спокійному тону» історичної праці, який контрастував на тлі тогочасних «радикальних» публікацій про «правову державу» чи «конституційну монархію» для Російської імперії.

На нову книжку почали виходити рецензії. До цілком прогнозованих зауваг належали, на думку рецензентів, несправедливе ототожнення «южнорусской истории» з українським народом і сумніви щодо тягlosti історії Давньої Русі не в Московській землі, а в Литовсько-Польській державі. Для когось «Очерк» був не історією українського народу, а оглядом подій на території Росії, яку пізніше зайняла Малоросія. Серед конструктивних відгуків вирізнялося побажання докладніше описати культуру та мистецтво Київського князівства, подати географічний опис «малорусского населения», більше уваги

приділити гетьманові Петру Сагайдачному, періодам Хмельниччини й Руїни. Загалом новий погляд на процес історичного розвитку Русі, підкріплений значним обґрунтуванням, позитивно сприйняла абсолютна більшість рецензентів. У передмові до другого видання Михайло Грушевський докладно зупинився на всіх їхніх заувагах.

Обсяг видання 1906 року¹⁸ був майже вдвічі більший проти першого. Рецензій на нього набагато менше, адже головні зауваги були враховані, а концептуальні розбіжності опоненти більше не повторювали. Друге видання номінували на здобуття премії графа Уварова. Призначений Імператорською академією наук рецензент цілком підтримав принципові думки Михайла Грушевського, підтверджуючи, що думка про правонаступність державних форм від Києво-Галицької до Московсько-Суздальської Русі залишається абсолютним анахронізмом, як і існування «южнорусской национальности».

Прагнучи поширювати українські видання в Російській імперії, Михайло Грушевський додатково видав брошури «Украинство в России, его запросы и нужды», «Освобождение России и украинский вопрос» і переклав російською мовою розділи з томів «Історії України-Руси» «Киевская Русь» та «История украинского казачества».

Третє видання 1911 року¹⁹ друкували вже в Києві; у цьому виданні огляд становища українства в Австро-Угорській і Російській імперії замінено на розділ «Последние десятилетие». А останнє, четверте й найменше, видання «Очерка»²⁰ опубліковано під назвою «Иллюстрирования история украинского народа» як додаток до журналу «Вестник знания» 1913 року.

Задум Михайла Грушевського підготувати працю, у якій було б обґрунтоване формування українського народу як окремої нації, беззаперечно виконаний успішно. Про це свідчать чотири перевидання книжки з теми, яку століттями цензурували в Російській імперії. Ба більше, концепція «Очерка истории украинского народа» вийшла за межі академічного дискурсу й стала предметом для дискусій у публіцистичному, літературному й навіть філософському наративі. Жвавий інтерес до особистості та спадщини Михайла Грушевського вкотре підкреслює високу якість історичних досліджень українського вченого.

Третє видання «Очерка» передруковане в Києві 1991 року в серії «Памятники исторической мысли Украины»²¹, а четверте без ілюстрацій — у Москві 2002 року²². У межах програми «Українська книга» Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України створив фактично п'яте, перекладене українською мовою видання, скомпоноване з рукопису й чотирьох видань і доповнене археографічними примітками, розшифрованим переліком літератури, джерелами та передмовою²³.

У новому українському перевиданні «Нарису історії українського народу» археографічних приміток та перекладу слів іншомовного походження немає, бібліографічне оформлення літератури оновлене.

Валентин Кавунник, історик

Передмова до першого видання

Російською мовою немає цілісного огляду історії українського народу, хоча потреба в цьому є, як свідчить хоча б успіх перевиданої недавно старої «Истории Малой России» Бантиша-Каменського, яку завзято розкуповують завдяки самій її назві. Мій великий курс історії України ні в його українському оригіналі²⁴, ні в німецькому перекладі²⁵ не може набути великого ширення в Росії. З огляду на це, я вирішив видати невеликий курс історії українського народу, прочитаний навесні 1903 р. на запрошення російської школи суспільних наук у Парижі. Думаю, він може досить добре слугувати для першого ознайомлення з цим предметом. Зацікавлені можуть звернутися для докладнішого ознайомлення до згаданого мого великого курсу; цей нарис слугує, власне, коротким витягом із нього.

Оскільки в моєму великому курсі докладно вказано літературу з окремих питань і наявні в науці контрверсії, я не вважав за потрібне обтяжувати цей нарис такими вказівками й у більшості випадків обмежувався посиланнями на відповідні розділи виданих уже томів; зацікавлені легко відшукують там потрібні їм відомості і вказівки на джерела. З другого боку, пишучи цей нарис, я мав на увазі читачів із певною звичкою до наукової лектури, які шукають не зовнішньої цікавості оповіді, а наукового викладу. У лаконічному та стислому вигляді я намагався дати якомога точніший образ історичного процесу, пережитого українським народом. Подати іншу, більш легку й загальнодоступну картину його історії є для мене справою майбутнього.

Написана торік книжка виходить лише тепер, і не в такому вигляді, як би я того хотів. Значні прогалини, особливо в останніх розділах книжки, може, мені вдасться заповнити пізніше. А тим часом лишається ще попросити читача — виправити прикрі огріхи, що потрапили в книжку при її друці без постійного безпосереднього нагляду, і поблажливо поставитись до мовних хиб, які, попри всі старання, залишились у викладі і, мабуть, у немалій кількості: моє чуття мови, вочевидь, устигло притупитися протягом десяти років життя за кордоном.

Львів, 1.IX.1904

Передмова до другого видання

Перше видання цієї книжки з'явилося торік і було загалом дуже щиро та дружньо прийняте і в колах наукових, і у сферах публіцистичних — звісно, oprіч кількох «голосов из оврага», що лишилися вірні собі і в рахунок не йдуть. З тим більшою увагою сприйняв я зауваги та побажання критики щодо вибору й розміщення матеріалу в цьому першому курсі української історії і, як дозволяв мені час (книжка почала швидко розходитися, так що вже за півроку треба було почати її перегляд для нового видання), старався виконати ці побажання, оскільки, ясна річ, міг із ними погодитись.

Одне з таких побажань, з яким я міг погодитись лише частково, стосувалося відношення частин, присвячених старій і новій історії України. Вважали, що історію останніх століть викладено надто стисло, а от виклад давньої історії бажали бачити якомога більш скороченим, бо ж вона, мовляв, не може цікавити читача з публіки. Я міг піти назустріч цим заувагам лише такою мірою, що розширив виклад історії XVIII та XIX ст.; історія останніх трьох століть, якій уже в першому виданні присвячено майже половину книжки, у цьому виданні займає більше половини. Звісно, осіб, які спеціально цікавляться тими чи тими фазами українського життя в останні століття, ці розділи й у новому вигляді не задовольнять, але таких вимог не можна й висувати до короткого нарису (у своїй «Історії України» — якщо мені судилося довести її до кінця — я призначаю для цих століть три-чотири великі томи). Виклад про попередні віки я залишив без скорочень (точніше — обмежився деякими другорядними скороченнями). Звести виклад давньої історії до ролі вступу до викладу подій останніх століть я ніяк не міг. Це передусім розходиться з метою цього «Нарису»: у стислій формі він має дати образ історичної еволюції українського народу протягом усього його історичного існування, подати прямий зв'язок різних епох і віків у його історичній долі, встановити неперервність його життя, з якого в історичних курсах зазвичай пропонують лише уривки, вирвані більш чи менш механічно.

Цією метою я не міг пожертвувати для практичних міркувань, та й щодо останніх я не був певен, що вони так сильно розходяться з планом книжки. Поважний читач, знайомлячись із цікавим для нього

питанням, не може не цікавитись його історією, і з цього погляду для багатьох читачів, які цікавляться історією України останніх століть, мабуть, історія попередніх віків не видасться зайвим багажем, тим паче, що вона досить сильно розходиться з тією схемою історії, яку пропонують у поширених викладах «руської історії».

За включення історії Київської держави в історію України я очікував зауваг іншого характеру — з боку оборонців прийнятої схеми «руської історії» — і справді не уникнув їх. Один із критиків рішуче засумнівався в можливості включення в історію українського народу історії Давньої Рус та продовження історії Київської Русі не в Московській землі, а в Литовській державі і вбачав велику прогалину моєї книжки в тому, що ці положення не були в ній ґрунтовно доведені. Однак і в новому виданні я не вважав за можливе спеціально доводити ці положення, бо весь мій виклад української історії слугує згаданій меті — з'ясуванню зв'язку київського періоду з періодом литовсько-польським (певна річ, не наступництва Литовсько-Польської держави Київській, оскільки я принципово відкидаю схему наступності державних форм, на яку спирається загальноприйнятий план «руської історії», і вважаю історію народу тим шуканим, еволюцію якого серед змін політичних, економічних і культурних форм і має простежити дослідник).

Звісно, у XI—X ст. не було української народності в її цілком сформованому вигляді — як не було й у XII—XIV ст. великоруської чи української народності в тому вигляді, як ми її тепер собі уявляємо. Але я, як і будь-який інший історик, що ставить своїм завданням простежити еволюцію народу, маю виходити з перших зачатків його розвитку, і з цього погляду культурне, економічне та політичне життя південної групи східнослов'янських племен, з яких склалася українська народність, конче має ввійти в історію українського народу — принаймні з набагато більшим правом, ніж з яким «київський період» включають у загальноприйнятую історію великоруської державності, що зветься «руською історією». Свої думки про цю останню й щодо того, за якою схемою мала б бути представлена історія східнослов'янських народностей, я виклав у невеликій статті, виданій у петербурзькому академічному збірнику²⁶; відсилаючи зацікавлених до неї, я зауважу лише, що, не сподіваючись, звісно, своїми заувагами зруйнувати звичні погляди на «руську

історію» та її побудову, не вважаю в будь-якому разі за можливе пристосовуватися до поглядів, які видаються мені тільки пережитками давно віджилих прийомів історичної праці, що досі утримуються лише через тривалу звичку до них²⁷.

Так само не вважав я за потрібне докладніше розвивати свої погляди на суспільність і культуру «київського періоду» як утір головно українських племен. Доки не доведено, що в Києві та його околицях у IX—XII ст. жили великоруські племена, які перенесли потім форми політичного, суспільного й культурного життя на береги Клязьми та Москви, нам доведеться через просту логічну послідовність вважати ці форми за належні до української народності, бо ж ці українські племена IX—XII ст. були її безпосередніми предками. Слово «рецепція» щодо засвоєння великоруською народністю київської культури або права може неймовірно звучати — я постарався трохи пом'якшити його в новому виданні (с. 90—91), але не почуваюся здатним міняти щось у сказаному про засвоєння великоруським племенем продуктів київського життя. Приймаючи з цілковитою увагою й повагою різноманітні заперечення, я бажав би, щоб і *altera pars* [мої кореспонденти] піддали й мої міркування — хоча б на перший погляд вони здавалися й еретичними, — уважному та холодному розважанню, узявши до уваги повніший і ґрунтовніший виклад спірних моментів у моїй великій історії України. Звісно, домовитись можна не на ґрунті фіктивного «єдинства руського народу», а на визнанні існування росіян, що склалися історично, або як я, щоб уникнути плутаності в назвах, їх зву, східнослов'янських народностей.

Серед зауваг іншого характеру висловлено побажання, щоб і до розділів, присвячених давньому й середньому періодам української історії, були долучені показчики літератури, крім звичайних посилань на мою «Історію України-Руси». Це побажання мені було складно виконати. Показчик літератури при наступних розділах я також допустив майже як «необхідне зло», за браком більшого курсу, до якого міг би відіслати читача по літературні та інші вказівки. У кількох рядках наприкінці розділу не можна належно впровадити читача в літературу цілого значного періоду або великої групи питань, якій присвячено той чи той розділ, — на це потрібно кілька сторінок. Такі великі огляди літератури та показчики її дасть моя «Історія України-

Руси», і для відділів, які увійшли до її опублікованих томів²⁸, я просто посилався на відповідні теми й розділи, де читач, зацікавлений коротким викладом «Нарису», своєрідним конспектом цієї «Історії», знайде й докладніший виклад, і посилання на джерела та літературу, і аргументи, на які спираються мої погляди в різних спірних питаннях, докладно оповідати про які не дають мені рамці цього викладу. Оскільки з кінця 1904 р. моя «Історія України-Руси» отримала вільний доступ у Росію, то таке доповнення «Нарису» «Історією» не буде істотним утрудненням для читачів «Нарису», які захочуть перейти до ґрунтовнішого вивчення того чи того епізоду.

Розширивши огляд українського руху в ХІХ ст., я виділив в особливий розділ національний рух у межах Австрії і замість маленьких уривків, що з'явилися в першому виданні, дав в окремому розділі повніший нарис сучасного становища українства в Росії. Так замість 24 розділів першого видання стало 26. Крім етнографічної мапи, я додав ще дві історичні.

Такі найголовніші відмінності цього видання із зовнішнього боку.

Львів, у вересні 1905 р.

Друк книжки затягнувся через усім відомі умови життя останніх місяців, і при коректурі останніх розділів я вже мав на увазі зміни у стані справ, принесені буремним півріччям, що відділяє час перегляду книжки від часу її виходу (вересень—березень). Утім, на жаль, суттєвих фактичних змін у стані справ за цей період не трапалося. «Так мало прожито — так много пережито», але, зрештою, власне кажучи, майже все залишається, як і раніше.

Передмова до третього видання

Потреба в цій книжці, яка розійшлася досить давно, досі є, що й змусило мене переглянути її для нового видання. Суттєвих змін і значних доповнень зазнав особливо виклад історії останніх трьох століть — XVII—XIX. Замість того пропущено прикінцевий огляд сучасного становища українського народу та українського руху, який був у другому виданні. Повний і всебічний виклад сучасних українських відносин стає дедалі складніше вкладати в рамці цієї книжки, і цього разу я мусив відмовитися від такого завдання. З деяких питань ті, хто ними цікавиться, можуть звернутися до моїх видань: «Украинство в России, его запросы и нужды» (відбиток з 2-го вид. «Нарису») та «Освобождение России и украинский вопрос».

Передмова до четвертого видання

Книжка, пропонована увазі читача, являє собою пристосовану до цілей цього видання обробку мого «Нарису історії українського народу», а саме третього видання (1911 р.). Загалом її для цього видання скорочено, але місцями вона отримала деякі доповнення; крім того, до тексту додано ілюстрації у вигляді знімків із предметів давнього мистецтва й графіки, пам'яток старовини та збережених портретів історичних діячів, — загалом усього того, що може сприяти знайомству з давнім побутом і творчістю.

Вказівки на найважливішу літературу подані лише місцями, переважно посилення зроблені на мою велику «Історію України» (останній VIII том доведено до 1650 р.), де зацікавлені знайдуть не тільки докладніші відомості з того чи того питання, а й докладні вказівки щодо джерел та літератури.

25 червня 1913 р.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ